

əvvəli ötən sayımızda

Parlamentin iclasında Əlimərdan bəy Topçubaşovun seçildiyi barədə sənədlər, doktor Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildilər. Əlimərdan bəy Topçubaşov bu vaxt İstanbulda olduğu üçün Parlamenta Həsən bəy Ağayev sədrlik edirdi. 1919-cu ilin axırlarına yaxın Parlamentdə 11 müdafiə partiyası fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi. Parlamentdəki siyasi partiyalar və qrupların qüvvələr nisbəti aşağıdakı kimi idi: «Müsavət»-38 nəfər, «İttihad»-13 nəfər, «Əhrar»-6 nəfər, «Sosialistlər» bloku-13 nəfər, partiyasızlar-4 nəfər, müstəqillər-3 nəfər, «Rus-slavyan cəmiyyəti» fraksiyası-5 nəfər, erməni fraksiyası-5 nəfər, «Daş-nakçuyun» fraksiyası-6 nəfər, «Azıqda qalan millətlər» fraksiyası-4 nəfər (5).

AXC-nin parlamentçilik tarixi 1918-ci il dekabrın 7-dən, 1920-ci il aprelin 27-dək cəmi 17 ay davam etmişdi. Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13:00-da, son iclas 1920-ci il aprelin 27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdu. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul edilmişdi. Bütün bu iclaslarda Parlament, İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadiq qalaraq və konkret tarixi şəraitə nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının döyün təmin olduğunu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qonurunu-qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi. AXC "Türkdəmək, Müasirləşmək, İslamlaşmaq" ideya və prinsiplərini əsas olaraq götürmüşdü. Hökumət tərəfindən 24 iyun 1918-ci ildə əvvəlcə, üzərində ağ rəngli aypara və səkkizqışlı ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Daha sonra 9 noyabr 1918-ci ildə isə həmin bayraq üç rəngli-mavi, qırmızı və yaşıl rənglərdən ibarət olan bayraqa əvəz olundu. 27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında qanun imzalandı (6). Fəqət, milli dilə mövcud kadrların yetərsizliyini nəzərə alaraq, dövlət idarələrində dəxli olmaq üzrə bir çox yerdə müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə etmə hüququ verildi. Hökumət aldığı qərar ilə Azərbaycan qadını dövlət idarəçiliyinə cəlb edildi.

Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzürünü yəni işğal təhlükəsinin aldığı çox müəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan hökuməti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu quruculuğu məsələsinə yönəlmişdi. 26 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan Milli ordusunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. Avqustun 11-də isə ümumi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdü Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldı. Sentyabr ayının 1-də isə Hərbi Nazirliyin yaradılması ilə əlaqədar qərar qəbul olundu. Həmin il dekabr ayının 25-də general Səmədəğa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliqəğə Şixlinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Süleymanov isə baş qərargah rəisi təyin edildilər. Nizamı ordu qurmaq məqsədi ilə büdcədən 400 milyon manat vəsait ayrıldı. Xalqın da fədakarlığı ilə 1920-ci il yanvar ayında ordu quruculuğu işi tamamlanmış və Azərbaycan 30 min piyada, 10 min süvarilərdən təşkil edilən, 40 min nəfərlik nizami orduya sahib olmuşdu.

Azərbaycan dinç, mədəni, qonaqpərvər, çox millətli və çox mədəniyyətli bir cəmiyyətdir. Bu xüsusiyyətləri ilə Qafqazın və dünyanın mədəni ölkələrindən hesab olunur. Cümhuriyyət dövründə də multikultural dəyərlər qorunmuş və qanunlarda dəstəklənmişdir. 21 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan parlamentini "Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə Seçkilər Haqqında Qanun"la təsis etdi. Qanun 4 fəsildən və 116 bənddən ibarət idi. Qanun əsasında, Müəssisələr Məclisinin seçkilərdə dinindən, cinsindən, milliyyətindən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Azərbaycan vətəndaşları iştirak edə bilərdi. Dünya tarixi üçün mühüm sayılan hadisə isə, Türk Dünyasında və Müsəlman Aləmində, ilk dəfə qadına seçmək və seçilmək hüququ verən ölkə Azərbaycan idi. Dünya ilə münasibətə isə ABŞ, Almanya, Fransa və İsveçrədən əvvəl Azərbaycan qadına seçmə və seçilmə hüququ vermişdi. Eyni il

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruluş və fəaliyyətinin siyasi, sosial və tarixi aspektdən təhlili

avqust ayının 11-də parlamentdə qəbul edilən "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanuna görə; "Özü və ya valideynləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün tobövləri, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunur" deyilirdi. Çox müəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, hökumət ölmən, təhsilin və xalq maarifinin, sohiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Orta tədris məktəblərinin yansı milliləşdirildi və məktəblərdə milli tarix tədris olunmağa

təcisində Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması təklifini İngiltərənin xarici işlər naziri Kerzon irəli sürdü (9).

Bundan bir müddət sonra yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali Şurası Lord Kerzonun təklifi ilə Azərbaycanın tanınması ilə əlaqəli qərar qəbul etdilər. "Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan dövlətini de-fakto tanıyırlar," məzmunlu qərar 11 yanvar 1920-ci ildə verildi. Bu tarix hadisə Azərbaycan dövlət və xalq tərəfindən səvinci qarşılandı və dövlət tədbiri ilə qeyd olundu.

sarda qiyam qaldırdılar. Bolşevik planının bir hissəsi olan bu qiyamların qarşısını almaq məqsədi ilə Azərbaycan hökuməti özünün əsas qüvvələrini qiyamlara qarşı göndərməli oldu ki, bununla da XI qırmızı ordunun bilavasitə hücumu ərofəsində Azərbaycanın şimal sərhədləri, demək olar ki, müdafiəsiz qaldı (11). Digər tərəfdən isə, bolşeviklər daşnak qiyamından istifadə edərək ölkənin daxilində Azərbaycan hökumətinə qarşı düşmənçilik təbliğatını daha da gücləndirir və hökuməti Qarabağda milli münaqişəni həll etməkdə acizlikdə günahlandırırlar.

1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarının möğlub edən XI qırmızı ordu hissələri Azərbaycan sərhədlərinə çıxırdılar. 1920-ci il aprelin 15-də F.X.Xoyskinin Çiqorino göndərdiyi notada göstərilirdi ki, "hal-hazırda Sovet Rusiyası qoşunlarının Dərbənd rayonunda Azərbaycan sərhədi boyunca cəmlənməsi müşahidə olunur. Azərbaycan hökuməti sovet hökumətinin məqsədlərindən xəbərsiz olduğu üçün xahiş edir ki, ordunun göstörün rayonda toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verəsiniz". Lakin, Çiqorin Azərbaycan hökumətinin notasını cavabsız qoydu (12). Bu da onunla izah edilirdi ki, Azərbaycana qarşı hərbi müdaxilə qərar verilməsi və hərəkətə keçilmişdi. Bakıdakı Komunist Partiyasının, Erməni rəhbəri Anastas İvanoviç Mikoyanın başçılıq etdiyi Bakı bolşevikləri, Azərbaycan xalqı adından XI qırmızı ordunu Azərbaycana dəvət etmişdi. XI qırmızı ordunun komandanlığı ilə razılaşdırılmış plana görə rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından bir-iki gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bu da, dünya ictimaiyyətində Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdu fikri yaratmaq məqsədi ilə olmuşdü (13). Lakin, Bakıda qiyam başlamış, aprelin 27-də XI qırmızı ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Buna səbəb isə Gəncə və Qarabağdan Azərbaycan ordusu köməyə gəlmədən Bakı və Bakıya gəldərək olan bölgələri işğal etmək idi. Az sa-

məmok üçün Azərbaycan parlamenti həmin gün axşam saat 22:00-də hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxardı. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

AXC, 23 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tərkibində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tərkibində dərin və zəngin iz qoymuşdu. Siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından heç də geri qalmırdı. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra AXC-nin ideallarını davam etdirərək bu tarixi varislik üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır.

Əfqan Vəliyev
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin
Baş Məsləhətçisi

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

- (1) Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə tələf edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s. 13
- (2) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində (ARDA). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond N 51, siyahı N1, 1918-1920-ci illər, s.1, 3
- (3) Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə tələf edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s. 15
- (4) ARDA. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond N 51, siyahı N 3, saxlanma vahidi 71
- (5) Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə tələf edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s. 19-20.
- (6) ARDA. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond N 51, siyahı N 2, saxlanma vahidi 176-186
- (7) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab, Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: Azərbaycan, 1998, s.984-992

Türk dilində

- (8) Mirzə Bala Mehmozadə, Gəncə maarif cəmiyyətinin, Kurtuluş dövləti, No. 13-14, Kasım 1935 Berlin, s. 292-395
- (9) Məktəb və Muallim, Kurtuluş dövləti dergisi, No 15, Ocak 1936 Berlin, s. 433-434
- (10) A.Bennigson, C. Lemeraiçer – Qucluoçjay, Step'de Ezan Səsləri, Solçuk Yayınları, İstanbul, 1981, s. 67-71.
- (11) Azərbaycan Demokratik Respublikası, Gençlik Neşriyati, Bakı, 1990, s. 26.
- (12) Azərbaycan Dergisi, Yil; 23, Sayı; 210, Nisan – Mayıs – Haziran, Ankara, 1974, s. 30-35.
- (13) Azərbaycan Demokratik Respublikası, Gençlik Neşriyati, Bakı, 1990, s. 27.
- (14) Azərbaycan Dergisi, Yil; 23, Sayı; 210, Nisan – Mayıs – Haziran, Ankara, 1974, s. 28-30.

başladı (7). Məktəblərdə Azərbaycan dili məcburi tədris dili hesab edildi. Ölkədə müxtəlif dərəcəli məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısa müddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılırdı. Xostoxanalar tikilir, kond yorlorında foldşer məntəqləri şobəkəsi yaradılaraq, xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. 1919-cu il martın 7-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Bankı təşkil edildi. 1919-cu il 30 sentyabr tarixində isə Azərbaycan Dövlət Bankının tontonəli açılışı oldu.

1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qərar qəbul olundu. Derslər noyabr ayının 15-də başladı. Kend Təsəvvüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdi mühüm hadisə idi. Dövlət hesabına yüzə yaxın gənc ali təhsil alacaq üçün Türkiyə və Avropanın müxtəlif universitetlərinə göndərildi. 1919-cu ilin oktyabr ayında mətbuat üzərindən senzura götürüldü və mətbuat azadlığı elan edildi. Daxili və xarici ticarəti dirçəltmək məqsədi ilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi. Həmin il oktyabrın 30-da isə ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu və 1919-cu ilin yay ayında Bakını tərk edən ingilislər hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə verdilər və bu verilən gəmilər hesabına Azərbaycan Xəzər donanması yaradıldı. AXC hökuməti ölkənin başı üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq məqsədilə, gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması sahəsində böyük iş aparırdı. Bununla bağlı olaraq Parlament 1918-ci il dekabrın 28-də Parlamentin sədri Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisdə olduğu müddətdə oraya konfrans üçün gələn İran heyəti ilə 1 noyabr 1919-cu ildə müstəqilliyin tanınması və diplomatiyə münasibətlərinin yaradılması ilə bağlı müqavilə imzalanmışdır. Parisdə sökküz ay davam edən mübarizə no-

Azərbaycan hökumətinin daim diqqət yetirdiyi problemlərdən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdur. Cümhuriyyətin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadrat kilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadrat kilometr sərhəd ərazisi Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli ərazi hesab olunurdu. Azərbaycan əhalisi 2 milyon 862 min nəfər idi. Ölkə əhalisinin 70 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi. Ayrı-ayrı qrupların isə daha sonra Gürcüstanla münasibətlər nizamına salınsa da, Ermənistan hökumətinin "Böyük Ermənistan" qurmaq arzusu ilə özünün olmayan torpaqlarla bağlı ərazi iddiaları üzündən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini normal vəziyyətə salmaq mümkün olmamışdı (8). Cümhuriyyət dövründə qonşu İranda da bir sıra saziş və müqavilələr imzalanmış və həmin sonodər parlamentdə təsdiq olunmuşdu.

Azərbaycan hökuməti daxilə quruculuq işləri ilə yanaşı beynəlxalq aləmdə də tanınmışdır. Fəqət, buna baxmayaraq şimal qonşusu olan Rusiya ilə münasibətlər gərgin olaraq qalırdı. 1920-ci il yanvar, fevral və mart aylarında Sovet Rusyanın xarici işlər komissarı Georgiy Çiqorin göndərdiyi notalar ilə Azərbaycan hökumətinə Denikin əleyhinə hərbi ittifaq təklif etmişdi. Azərbaycanın xarici işlər naziri F. X. Xoyski isə vordiyi cavab notasında Denikinlə mübarizə Rusyanın daxili işi olduğunu və Azərbaycanın buna qarşımaq niyyətində olmadığını bildirmiş və hər notaya cavabında da Sovet hökumətindən Azərbaycanın müstəqilliyini qeyri-şərtsiz tanımamasını istəmişdir (10). Sovet Rusiya Azərbaycan ordusunu Denikinlə müharibəyə cəlb edərək zayıfladı. Cümhuriyyəti yıxmaq planı notəsiz qalınca, digər planlarını həyata keçirməyə başladı. Azərbaycana qarşı müdaxilə ərofəsində Sovet hökuməti öz hərəkətlərini Azərbaycandakı daşnak və bolşeviklər ilə sıx əlaqələndirirdi. Məhz, Moskvanın təhriki ilə daşnaklar və bolşeviklər 1920-ci il martın sonunda Qarabağ və Gəncəbə-

ydakı ordu bölmələri düşməni müqavimət göstərə bilmədi. Donanma gəmiləri isə bolşeviklərin əlinə keçmiş hərbi gəmilərin toplanan parlament binasına tuşlanmışdı. XI qırmızı ordunun hücumu ilə cəmi vaxtda, aprelin 27-si gündüz saat 12-də Azərbaycan parlamenti AK(b)P MK və PK(b)P-nin Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum verildi (14). Dinc əhali arasında qurbanlara və qan tökülməsinə yol ver-